

اخبار کتاب و کتابخانه در اوراق روزنامه ارشاد از مرتضی قلی خان مؤید الممالک

دکتر احمد شعبانی*

چکیده

مرتضی قلی خان مؤید الممالک از روزنامه نگاران برجسته دوران مشروطیت، در طول حیات مطبوعاتی خویش سه نشریه موسوم به "صبح صادق"، "پلیس ایران" و "ارشاد" را به طبع آورد.

در این مقاله ضمن توجه به زندگی سیاسی، اجتماعی، و فرهنگی او که با فراز و نشیبها همراه بود، اخبار کتاب، کتابخانه، حق تألیف، سانسور، و آگهی عنوان کتاب در روزنامه "ارشاد" مورد بررسی قرار می‌گیرد.

واژه‌های کلیدی: اخبار کتاب، اخبار کتابخانه، حق تألیف، سانسور.

مقدمه

در یکی از متون مهم تاریخ روزنامه نگاری ایران در دوره مشروطیت و به خصوص پس از سالهای استبداد صغیر، از سه روزنامه و روزنامه نگار در جنبه‌های شاخص نوشتاری نام برده شده است. از آن جمله می‌توان به نقش رسولزاده در

"ایران نو"، مؤید الممالک در "پلیس ایران"، و ملک الشعرا ی بهار در "نوبهار" اشاره کرد^۱. هر چند محمد امین رسول زاده و محمد تقی بهار در آثار سیاسی، اجتماعی، و ادبی معاصر به جهات فعالیت مستمر از شهرتی قابل ملاحظه برخوردار شدند، فعالیت‌های آزادیخواهی و قانونمند مرتضی قلیخان مؤید الممالک به مرور در هاله‌ای از فراموشی قرار گرفت، به نحوی که امروزه نه تنها مقاله‌ای مستقل از باب فعالیت‌های قلمی وی به رشته تحریر در نیامده است، بلکه اصولاً آن هیجان مستور نوشته‌های مؤید الممالک به جز تذکر در تاریخ مطبوعات فارسی بازتابی ندارد. از آنجا که مرتضی قلیخان بدرستی مفاهیم ترقی و تجدد را در تحول انقلاب مشروطیت درک کرده، در صفحات مختلف روزنامه خویش موسوم به "ارشاد" سخن از کتاب، کتابخانه، حق تألیف، سانسور، و آگهی عنوان کتاب دارد که به منزله اسناد ارزشمند تاریخ کتابداری قابل توجه است. بر این مبنا ضمن توریق مجموعه روزنامه "ارشاد"، پاره نوشته‌های مزبور بازبایی شد تا برای دوستداران مباحث کتابداری مفید آید.

بر این قرار به منظور آشنایی با اندیشه مؤید الممالک، که به نشر این گونه نوشته‌ها همت آورده، نخست زندگی، فعالیت، و جایگاه وی ارائه شده، سپس به ضبط آثار قلمی این روزنامه‌نگار در حوزه کتاب و کتابخانه توجه می‌شود.

زندگی و فعالیت روزنامه‌نگاری مؤید الممالک

در خصوص زندگی و سرگذشت مؤید الممالک، دکتر محمد ابراهیم باستانی پاریزی سعی کرده تصویری کلی و توصیفی دلچسب در جملاتی موجز از حیات این رجل دوره مشروطیت ارائه دهد:

مرتضی قلیخان مؤید الممالک ... متولد ۱۲۸۸ هـ ق / ۱۸۷۱ م. فرزند مرحوم میرزا علی خان امیرالامراء کرمانی تحصیلات خود را در دارالفنون به پایان برده، مدت‌ها کارمند وزارت داخله بوده و از ربیع‌الاول سال ۱۳۲۵ هـ / ۱۹۰۷ م روزنامه "صبح صادق" را در چهار صفحه در تهران منتشر کرده، ولی در بمباردمان مجلس، اداره روزنامه

او گلوله باران و توسط سیلاخوری‌ها غارت شده و مرتضی قلیخان نیز فراری و مدتی در بادکوبه و بخارا و سمرقند و مصر و شامات و ترکیه و عراق عرب متواری بود، سپس به تهران بازگشت و آنگاه روزنامه "پلیس ایران" را با قطع بزرگتر انتشار داد ... مؤیدالممالک در ۱۳۳۷ م/۱۹۱۹ از دنیا رخت بریست.^۲

محمد صدرهاشمی می‌گوید: مرتضی قلی خان قاجار ملقب به مؤیدالممالک از رجال و آزادیخواهان مشروطیت ایران، علاوه بر تأسیس و انتشار روزنامه‌های "صبح صادق" و "ارشاد" و "پلیس ایران" در استقرار مشروطیت ایران متحمل زحمات و مشقات فوق‌العاده گردید^۳، بدیهی است وی از روزنامه‌نگاران حرفه‌ای آن دوره استبدادی بوده که با توجه به محدودیت صنعت چاپ، عشقی بی‌کران به روشنگری عامه از طریق انتشار و نشریه داشت، زیرا هر بار که با سختی و صعوبتی چند از سوی مستبدین مواجه می‌شد، نشریه دیگری را به راه می‌انداخت. در این باب غلامرضا ارغوان فرزند مؤیدالممالک در شرح جراید ایشان می‌نویسد:

روزنامه صبح صادق که از جمله روزنامه‌های معروف و محدود زمان خود بوده با حفظ سبک آزادیخواهی و مقابله با زور و سرنیزه حکومت استبداد تا تاریخ بمباران مجلس شورای ملی منظمماً منتشر می‌گردید.^۴

سید محمد محیط طباطبائی آغاز طبع "صبح صادق" را در صفر ۱۳۲۴ ه. ق دانسته که سهوی آشکار است^۵، زیرا که به چاپ تصویری از شماره‌های نخستین "صبح صادق" اهتمام کرده و بر تصویر سال ۱۳۲۵ ه. ق حک است^۶. به هر جهت چون پادشاه به سرکوبی آزادیخواهان و مجلس مبادرت کرد مؤیدالممالک به خارج گریخت. باقی مطلب را ارغوان چنین ادامه می‌دهد:

پس از استقرار امنیت و فرار محمدعلی میرزا، در سال ۱۳۲۷ روزنامه بومیه "پلیس ایران" را با قطع بزرگتر از صبح صادق انتشار داد.... در تاریخ ذیحجه سال ۱۳۳۱ روزنامه بومیه ارشاد با قطع

کوچک جانشین روزنامه "پلیس ایران" سابق شد و شماره اول آن شماره مسلسل ۵۲۹ دارد.^۷

دوره هیجان آور زندگی مؤیدالممالک و به واقع نضج اندیشه سیاسی وی به سالهایی مرتبط می شود که بعد از کودتای باغشاه، آزادیخواهان مجدداً به شکل جمعی و فعالیت تشکیلاتی و مطبوعاتی مبادرت کردند. مبارزاتی که بین دو حزب دمکرات و اعتدال در مجلس دوم پدید آمده بود به یکباره پس از واپس نشینی عملاً دیکتاتوری با فراز و نشیبهای چندی همراه شد. از آن جمله مؤیدالممالک و روزنامه "پلیس ایران" که جانب اعتدالیون را داشتند در اظهار مشروطه خواهی و حراست از نهادهای مدنی چونان مجلس شورا پیشقدم بوده، لیکن از تندروی و بدگوییهای افراطی پرهیز داشتند.^۸ از رجال و روزنامه نگارانی که در صفوف اعتدالیون بودند باید از سید محمدصادق طباطبایی، میرزا علی محمد دولت آبادی، و میرزا علی اکبرخان دهخدا نام برد. اصول و چارچوب نگرش مرتضی قلیخان در نوشته ذیل، در طبع "پلیس ایران" به نقل از گوئل کهن درج است:

پلیس ایران... از اواخر سال ۱۳۲۷ هـ ق... از زیر چاپ بیرون آمد. هدف و رسالت این روزنامه در ابتدا "حامی و خادم اتحاد اسلامیان، حافظ استقلال ایران، سیاسی، اجتماعی، ادبی، اخلاقی، تفتیش در امور مملکتی و رساندن تظلم مظلومین به مقام عدل و کسب جواب" بود اما در سال دوم، با پیدایی فشار و سانسور تازه، مجبور به ترک برخی از وظایف خود شد و به عنوان "روزنامه‌ای بی طرف، حامی اتحاد اسلام، حافظ استقلال ایران، فلسفی، اخباری و اخلاقی" به انتشار خود ادامه داد.^۹

در نهایت در ذیحجه سال ۱۳۳۱ هـ ق روزنامه "ارشاد" جانشین روزنامه "پلیس ایران" شد. شماره نخست آن شماره مسلسل ۵۲۹ را دارد که تداوم روزنامه‌های سابق مرتضی قلیخان است. "ارشاد" تا ۱۳۳۶ هـ ق مرتباً به جز روزهای شنبه و سه شنبه با مطالبی بدیع، معقول، و توسعه فکر عامه چاپ شد. در آن سال

به دستور وثوق الدوله، بسیاری از نشریه‌ها از جمله "ارشاد" توقیف شد. شاید خوشبختی بر زندگی مرتضی قلیخان یاری داد تا نکبت استبداد سیاه قرن جدید را شاهد نباشد، زیرا در سال بعد یعنی ۱۳۳۷ هـ ق مطابق اردیبهشت ماه ۱۲۹۷ هـ ش دار فانی را در چهل و نه سالگی وداع گفت^{۱۰}. در یک کلام، مؤیدالممالک مردی روزنامه‌نگار و روزنامه‌نویس بود که در آغاز سالهای چاپ نشریه در ایران، آن جرأت را داشت که از طریق نشر روزنامه به بازتاب فکر خویش پردازد؛ هر چند کار دولتی را نیز در وزارت داخله انجام می‌داد، نکته جالب آن که وی در سال ۱۳۳۸ هـ ق به مدیری "روزنامه رسمی دولتی" تحت مراقبت و نظارت وزارت داخله منصوب شد تا گرایش وی در کارهای دولتی نیز دور از نظر خواننده قرار نگیرد.

در توصیف اخبار کتاب و کتابخانه در اوراق "ارشاد"

اخبار موجود در زمینه کتاب و کتابخانه مبتنی بر تورق روزنامه "ارشاد" است. درج این اخبار در آن دوره یعنی سالهای ۱۳۳۲ هـ ق مطابق ۱۲۹۲ هـ ش مبتنی بر فرآیند روند نهادهای کتابخانه‌ای و دگرگونی در اندیشه حق تألیف در جامعه محسوب می‌شود. تفسیر اخبار و ذکر مأخذ آن عبارت است از:

خبر اول: [قرائتخانه عمومی] کرمان^{۱۱} رشد مطبوعات توجه عامه را به تأسیس نهادهای همگانی چونان قرائتخانه و کتابخانه تسریع کرد. ایجاد و توسعه اینگونه مراکز در بلاد مختلف در طول سالها و سنوات واپس دوره قاجاری کاملاً مشهود است، مثلاً در یک مقاله موجز از سه قرائتخانه عمومی و خصوصی در شهر شیراز در طول سالهای ۱۲۹۷ تا ۱۳۰۱ هـ ش موسوم به کتابخانه و قرائتخانه معارف، قرائتخانه کافه جنوب، و کتابخانه عمومی و قرائتخانه مجانی آدمیت سخن رفته است^{۱۲}. در خبر نقل شده از کرمان به توسط مرتضی قلیخان مؤیدالممالک بازتاب توسعه اینگونه مراکز در شهرهای شرقی کشور گزارش می‌شود.

مأخذ خبر اول: "ارشاد". چهارشنبه ۱۵ ربیع الاول (۱۳۳۲). شماره ۱۹. ص ۷.

خبر دوم: کتب توقیف شده یکی از نموده‌های بارز بررسی اخبار کتاب در روزنامه‌ها و جراید دوره‌های پیشین، توجه به جنبه‌های مادی از آگاهی انتشار این کتب و ضبط آنها در کتابشناسی‌های گذشته‌نگر فارسی است. فایده دیگر، بررسی چارچوب حوادثی است که در زمینه طبع این متون حاصل می‌شود. از بررسی عناوین موجود کتابهای معرفی شده در روزنامه "ارشاد" آشکار است که با وجود دو ذیل و صورت تکمیلی^{۱۳} برای فهرست کتابهای چاپی فارسی به کوشش خانابا مشارتهرانی، هنوز به اهتمام بیشتری برای تکمیل آثار چاپی قرن سیزدهم نیاز داریم. نکته دیگر، مبتنی بر رشد توجه به مالکیت ادبی و هنری یا به مفهوم امروزی حقوق مؤلف در زمینه آثار چاپی است، که در اخبار کتابهای اخلاق مصور^{۱۴}، تعلیم الاطفال^{۱۵}، و تقویم میرزاجهان بخش مشاهده می‌شود. واپسین منظر به آگاهی کتاب جامع التمثیل مرتبط است که به جهت الفاظ رکیک توقیف شده، این مورد نشان از حاکمیت و رعایت عرف و سنن اخلاقی در مسائل چاپی واپسین سالهای دوره قاجار است.

مأخذ خبر دوم: "ارشاد". شنبه ۱۸ ربیع الثانی (۱۳۳۲). شماره ۲۷. ص ۴-۵.

خبر سوم: [اخطار به منجمین از طرف] وزارت معارف از نکات جالب و بدیع اقدام وزارت معارف در همگونی تقویم‌های چاپی سال جدید در سال ۱۳۳۲ هـ ق است. آنچه از درج خبر مستفاد می‌شود آشفتگی در امر اوقات متنوع چونان اعیاد و روزهای تعطیل است که برای عامه حاصل شده و حکومت قصد همگونی و هماهنگی به منظور ممانعت از آشفتگی در این مطلب را داشته است. متأسفانه کتابشناسی‌های گذشته‌نگر موجود، فهرستی از تقویمهای پیشین را ارائه نداده تا اهمیت فرهنگی و اجتماعی آن از نظر بازتاب انتشاراتی آشکار شود.

مأخذ خبر سوم: "ارشاد". شنبه ۱۸ ربیع الثانی (۱۳۳۲). شماره ۲۷. ص ۵.

خبر چهارم: اعلان [کتاب خط نو] توجه به دگرگونی در خط فارسی متأثر از تماس ایرانیان با اهالی عثمانی است. این اندیشه به مرور از دوره قاجار و پهلوی اول بین روشنفکران و صاحبان فرهنگ نضج گرفت، به نحوی که پس از تصویب آن در جمهوری ترکیه در دوره نخست حکومت مصطفی کمال پاشا (۱۹۲۳-۱۹۲۷ م) جنبه‌های بحث فنی آن در جامعه فرهنگی ایران تشدید شد. اعلان حاضر از آن جهت حائز اهمیت است که اولاً این کتاب یک دهه قبل از تأسیس جمهوری ترکیه، در ایران طبع شده، ثانیاً مصنف آن "مأمور مالیه سفارت کبری دولت علیه ایران در اسلامبول" بوده، و بالاخره آن که کمتر نشان و سراغی از این کتاب در کتابشناسیهای گذشته نگر موجود بوده و کمتر مورد توجه اهل فن واقع شده است.

ماخذ خبر چهارم: "ارشاد". چهارشنبه. ۲۰ ربیع الثانی (۱۳۳۲). شماره ۲۸. ص ۸.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

صورت اخبار

۱. قرائتخانه عمومی [کرمان]

از قراری که نشریه کرمان می نویسد قرائتخانه عمومی کرمان که مدت‌ها تعطیل بود اینک جدیداً افتتاح یافته است. ما موفقیت کارکنان این قرائتخانه را مسئلت می نمائیم.

۲. کتب توقیف شده

کتاب اخلاق مصور ترجمه میرزا علی محمدخان را بدون اجازه مترجم در شیراز طبع نموده بودند، از طرف اداره معارف شیراز نظر به دستور وزارت معارف توقیف گردید.

کتاب تعلیم الاطفال تألیف مفتاح الملک در خراسان بدون اجازه مؤلف طبع

شده توقیف و (۳۵۰) کتاب مزبور از طرف وزارت معارف به مؤلف کتاب تسلیم گردید.

تقویم میرزاجهان بخش که حق طبعش با حاجی شیخ محمد و آقا محمد مهدی کتابفروش بود، یکی دو نفر از کتاب فروشان طبع نموده بودند لهذا از طریق وزارت معارف توقیف گردید و کتاب فروشان مزبور رضایت منجم مذکور را بعمل آورده و از توقیف خارج گردید.

کتاب جامع التمثیل را که میرزا علی اکبر عشقی در طبع آن بعضی تصرفات نموده و الفاظ مخالف قانون و رکبیک سر آن جای داده بود توقیف شد و به کتابفروش آن ابلاغ شد که کتاب مزبور را بیع و شری ننمایند.

۳. [اخطار به منجمین از طرف] وزارت معارف

از طرف وزارت معارف به عموم منجمین اخطار شده است که تقاویم سنه ۱۳۳۳ را قبل از طبع به وزارت معارف برده و پس از مذاقه اداره تفتیش و انطباعات وزارت معارف به طبع و نشر آن اقدام نمایند که اختلاف تقاویم در سنه ۱۳۳۳ مرتفع گردد.

۴. اعلان [کتاب خط نو]

کتاب خط نو- در اصلاح الفبای اسلامی نگارش و پیشنهاد میرزا علیمحمدخان اویسی مأمور مالیه سفارت کبری دولت علیه ایران در اسلامبول فارغ التحصیل مدرسه مبارکه علوم سیاسی و اداری، که حاکی است از اصلاح خط ایرانی و زیاده جالب توجه و نظر است، در مرکز توزیع کل جراید واقعه در خیابان ناصریه به فروش می رسد.

نتیجه‌گیری

آنچه از اخبار موجود در دوره قاجاریه در زمینه کتاب و کتابخانه آشکار می‌شود، اهمیتی است که رجال و روزنامه‌نگاران آن دوره برای درج مسائل فرهنگی قائل شده، به نحوی که از گشایش کتابخانه به منزله استقرار یک نهاد اجتماعی یاد می‌شود، و یا طبع و چاپ کتاب با امر معرفی آن به جامعه روشنفکری همراه بوده، تا استقبال اهل مطالعه را برای خوانندگان و مخاطبین مورد سنجش قرار دهند. بر این قرار می‌توان اشاره کرد که اخبار مطبوعاتی در این عصر از منابع قابل توجه بررسیهای تاریخی حوزه کتابداری تلقی می‌شود. بازبینی تدریجی این منابع، آگاهیهایی را جهت عامه مورخ به همراه دارد، و ابهام‌های موجود را می‌تواند از متون و پیشینه کتابداری کشور بزداید.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

یادداشتها:

۱. گوئل کهن. تاریخ سانسور در مطبوعات ایران. (تهران: آگاه، ۱۳۶۲)، ج ۲، ص ۵۱۸.
۲. محمد ابراهیم باستانی پاریزی. هشت الهفت. (تهران: ارغوان، ۱۳۷۰)، ص ۴۰۶.۴۰۴.
۳. محمد صدرهاشمی. تاریخ جراید و مجلات ایران. (اصفهان: کمال، ۱۳۶۳)، ج ۲، ص ۷۶.
۴. همان، ص ۷۸.
۵. محمد محیط طباطبائی. تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران. (تهران: بعثت، ۱۳۶۶)، ص ۱۳۴.
۶. گوئل کهن، ج ۲، ص ۱۰۲-۱۰۳؛ همچنین نگاه کنید به: رابینو، هل روزنامه‌های ایران: از آغاز تا سال ۱۳۲۹ هـ ق / ۱۲۸۹ هـ ش. ترجمه و تدوین جعفر خمami زاده (تهران: اطلاعات، ۱۳۷۲)، ص ۱۸۶.
۷. محمد صدرهاشمی، ج ۲، ص ۷۸.
۸. محمد محیط طباطبائی، ص ۱۵۴-۱۵۵.
۹. گوئل کهن، ج ۲، ص ۵۶۷-۵۶۹.
۱۰. محمد صدرهاشمی، ج ۲، ص ۷۸-۷۹.
۱۱. آنچه در کوشه در عنوان اخبار مطبوعات ذکر شده، اضافه نویسنده مقاله بر اثر مرتضی قلیخان مؤید الممالک است.
۱۲. احمد شعبانی. "کتابخانه‌ها و قرائتخانه‌های شیراز: از ۱۳۲۴ تا ۱۳۴۴ هجری قمری". در نامواره دکتر محمود افشار (تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۶۸)، ص ۲۴۹۵-۲۴۹۶.
۱۳. دو ذیل فهرست کتابهای چاپی فارسی بر این قرار است:
کرامت رعنا حسینی. فهرست کتابهای چاپی فارسی، ذیل فهرست مشار. تهران: انجمن کتاب، ۱۳۴۹.
- احمد شعبانی. "فهرست کتابهای چاپی فارسی: ذیل ثانوی فهرست مشار شامل نام ۲۶۸ جلد کتاب چاپ شیراز". کتابداری. سال ۳۱ (۱۳۷۶) دفتر ۲۶ و ۲۷. ص ۱۵۸-۱۸۲.
- ۱۴ و ۱۵. مشخصات این دو اثر در فهرست کتابهای چاپی فارسی از خانابا مشار تهرانی

(تهران: مؤلف، ۱۳۵۰) جلد۱، ص ۱۹۹ و ۱۳۷۰ به قرار ذیل است:
اخلاق مصور. ترجمه محمدعلی مظفری، جلد اول. تهران: ۱۳۲۸ق. سنگی، ۹۷ ص.
تعلیم الاطفال. محمودین یوسف مازندرانی (مفتاح الملک). تهران: ۱۳۱۶. سنگی.

اِشْكَال

س ۲۸

محل اداره		قیمت اشتراك		اجرت اعلانات	
طهران خیابان ناصریه مقابل	یکساله	ولایات داخله	طهران	اعلانات صفحه اول سطرى	
دارتلفون نمبر ۶ عنوان	۶ ماهه	۵۰ قران	۱۴۰ قران	۳ قران در جزو پایتخت	
تکراهی ارشد		۲۵ " "	۲۰ " "	۲ قران صفحه آخریکه قران	
(هفتہ دو نمبره منتشر خواهد شد) اجرت لوايح مخصوصه موقوفه مراجعہ اباداره است (قیمت يك نسخه سه شاهى)					

اخوان ملاحظه فرمائید

چون در انجمن اخوت برای اصلاحات اساسی راجع به امور اخوان و حیطه منافع برادران هیئتی مرکب از دوازده نفر تشکیل شده که هر هفته دومرتبه منظمًا منعقد است لهذا بموم برادران مرکزی و ولایات اعلان و اخطار میشود که هر گاه نظریاتی راجع بخیر و منافع عموم برادران داشته باشند ممکن است که در انجمن است اخوت بدفتر انجمن رجوع نموده و نظریات خود شان را کتبًا اظهار فرمایند (صفاعالی)

اعلان از طرف انجمن اخوت

در هف پنجمین ۲۳ ربیع الاول ۱۳۳۲
نمایشی که (پیس) آن از طرف حضرت آقای
طهیرالدوله ذات هوکته ایشاد شده مخصوص
اعضای انجمن اخوت در تیسافر ملی داده
خواهد شد .

محل فروش بلیط

حجره میرزا عبدالوهابخان جو اهری در نیمه کتاب
فرونها - اول خیابان لاله زار مغازه محمد تقی
خان سیکرافروش - و دفتر انجمن اخوت
آقایان اخوان لطفًا بفروشته بلیط تعرفه
خودشان را ارائه خواهند داد

فوائد عامه

جنگل و معادن و رودخانه های سریع السیر است و در
مسیر راه تجارتمی مراکز آسیا و اروپا واقع شده است و
ارازم صنعت و تجارت باندازه کافی در آن موجود است
مهذا بواسطه اهمال و غفلت و جهالت گذشتگان در
دوسه قرن اخیر رونق تجارت و صنایع معروفه آن قزل
نموده و ندریجا بیسک مملکت فلاحتی ساده مبدل
شده است .

بمناسبت ورود مستخدمین بازرگی
مملکت ایران با وجود آنکه دارای همه اسم